

सङ्घीय नेपालमा एकीकृत बहुभाषा योजना र आवश्यकता

सन्तोषकुमार चोडबाङ लिम्बु
limboosantosh624@gmail.com

लेखसार

यस लेखले नेपालका विगतका संविधानहरूमा भएका भाषासम्बन्धी प्रावधानहरूको जगमा, त्यसमा पनि मुख्य गरेर सङ्घीय नेपालको संविधान २०७२ मा भएका भाषासम्बन्धी प्रावधानहरूलाई मूलतः आधार मानेर भाषा योजनाको बारेमा अध्ययन र विश्लेषण गरेको छ । भाषाको तथ्याङ्कगत र आर्जन योजनाका प्रकारहरूभन्दा पनि भाषाको स्तरगत योजनाको प्रकारलाई केन्द्रित गरेर यो लेख तयार गरिएको छ । नेपालको विगतका संविधानहरू र अहिलेको संविधानमा भाषासम्बन्धी प्रावधानहरूको पर्याप्त व्यवस्था गरिएको भए तापनि नेपालमा भाषाको योजना त्यसमा पनि भाषाको स्तरगत योजना मुख्य रूपमा या ठोस बृहत्, व्यवस्थित र एकीकृत रूपमा निर्माण गरिएको या बनाइको पाइँदैन । त्यसैले सङ्घीय नेपालमा भाषाको स्तरगत योजनालाई ठोस रूपमा बृहत्, एकीकृत र व्यवस्थित भाषा योजना निर्माण गर्नका निम्ति यो लेख सहयोगी हुने छ । संविधानहरूमा भएका भाषाका प्रावधानहरू, भाषा योजनासम्बन्धी दस्तावेज, पुस्तक, जर्नलहरू आदिका आधारमा मिश्रित अध्ययन विधि, त्यसमा पनि मुख्यतया गुणात्मक अध्ययन विधिका आधारमा यो लेख लेखिएको छ ।

शब्दकुञ्जी

स्तरगत योजना, सङ्घीयता, बहुलवादी, सङ्कटापन्न, आत्मसातीकरण

विषय प्रवेश

यो लेखले नेपालको बहुभाषिक अवस्था बारेमा चित्रण गर्ने छ । जसमा नेपालमा १२४ भाषाहरू बोलिन्छ । यी भाषाहरू पाँचभाषा परिवारहरू जस्तै भारोपेली, भोट-बर्मेली, अग्नेय, द्रविडियन र कुसुन्डा भाषा परिवार-अन्तर्गत बोलिन्छ । नेपालमा कान नसुन्नेहरूका लागि साङ्केतिक भाषा मूलतः नेपालीमा केन्द्रित रहेर प्रयोगमा छ । अरबी मूलका केही भाषाहरू पनि नेपालमा बोलिन्छ । त्यसैगरी, यो लेखले नेपालको विभिन्न संविधानहरू, जस्तै नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१९, नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७, अन्तरिम संविधान २०६३ र सङ्घीय नेपालको संविधान २०७२ मा भएका भाषासम्बन्धी प्रावधानहरूका विषयमा अध्ययनसहित विश्लेषण गर्दछ । नेपालको सङ्घीय शासकीय स्वरूपको बारेमा उल्लेख गर्दै, सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय निकायमा भाषा योजनाका बारेमा चर्चा पनि गर्ने छ । त्यसैले यस लेखमा नेपालको बहुभाषिक अवस्था चित्रण गर्ने कुरामा, संविधानहरूमा भएका भाषासम्बन्धी प्रावधानहरूका बारेमा अध्ययन गरेर विश्लेषण गरिने छ । नेपालको नयाँ सङ्घीय शासकीय

संरचना भएकोले सो अध्ययन र विश्लेषणमा यो लेख केन्द्रित रहने छ।

माथि बताइएका तथ्याङ्कहरूको अध्ययन र विश्लेषणका आधारमा यहाँ के कुरामा निक्कैलमा पुग्न सकिन्छ भने नेपालमा थोरबहुत भाषाको स्तरगत योजना भए तापनि भने जस्तो तरिकाको ठोस रूपमा स्पष्ट, एकीकृत बहुभाषिक योजना निर्माण भएको नपाइएकै हो। भाषाको समनीकरण, विस्तारीकरण र मानकीकरणजस्ता कुराहरू भाषाको तथ्याङ्क योजनासँग जोडिने गर्छ। त्यसैगरी भाषाको सिकाइ उपलब्धि या शिक्षासँग जोडिने कुरा भाषाको आर्जन योजना हो। भाषाको छनौट, कार्यान्वयन र समुदायको स्वीकार्यता वास्तवमा भाषाको स्तरगत योजनासँग जोडिन्छ।

यो लेख भने मूलतः त्यही स्तरगत योजनामा केन्द्रित रहने छ। यो लेखको नेपालमा स्पष्ट एकीकृत बहुभाषा योजना निर्माण भएको छैन भन्ने निष्कर्ष हो। सरोकारवाला, राजनीतिक नेतृत्व, प्रशासक, भाषाविद्, अर्थविद्, समाजशास्त्री र भाषा बोल्ने समुदायहरूले स्पष्ट एकीकृत बहुभाषा योजना निर्माण गर्न आवश्यक रहेको छ भनेका छन्। राज्यको स्पष्ट एकीकृत बहुभाषा योजना निर्माणमा ध्यान गएको छैन। अध्ययनका आधारमा एउटा स्पष्ट, व्यावहारिक, प्रभावकारी एकीकृत बहुभाषा योजना निर्माण गर्न आवश्यक छ।

अध्ययन विधि

प्राथमिक कम र द्वितीयक स्रोतहरूबाट ज्यादा तथ्याङ्क सङ्कलन गरेर मिश्रित अनुसन्धान विधि प्रयोग गरेर लेख तयार गरिएको छ। त्यसमा थोरै प्राथमिक ज्यादा द्वितीयक तथ्याङ्क स्रोतहरू जस्तै स्तरगत भाषा योजनासम्बन्धी पुस्तकहरू, लेखरचना र संविधानका दस्तावेजहरूबाट सूचना सङ्कलन गरेर लेख तयार गरिएको छ। द्वितीयक स्रोतका आधारमा जस्तै

अधिकारी एज.आर.(२०८०) भाषामा मानकीकरणको अवधारणा मातृभाषाको सन्दर्भ र कार्यान्वयनको पक्ष काठमाडौँ भाषा आयोगबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ। अवस्थी एल. डी. टुरिन, एम. र यादव वाइ. पी. (सन् २०२३) नेपालमा भाषिक मानव अधिकारको जानकारी कार्यान्वयनको चुनौती भाषिक मानव अधिकारको हाते किताब पहिलो प्रकाशनबाट तथ्याङ्क लिइएको छ। त्यसैगरी श्री ५ को सरकार (२०१९) नेपाल अधिराज्यको संविधान कानुनी किताब व्यवस्थापन समितिबाट तथ्याङ्क समावेश गरिएको छ। श्री ५ को सरकार (२०४७) नेपाल अधिराज्यको संविधान काठमाडौँ कानुनी किताब व्यवस्थापन समितिबाट तथ्याङ्क समावेश गरिएको छ। गौतम बी. एल. (सन् २०२१) नेपालमा भाषा योजना र नीति एक मूल्याङ्कन रिसर्जगेटबाट तथ्याङ्क समावेश गरिएको छ। त्यसैगरी जयराम डी.बी. र राज्यश्री के. एस (सन् २०००) राज्य सरकारी कामकाजको भाषानीति कार्यान्वयन एक भाषावैज्ञानिक र समाजवैज्ञानिक अध्ययन दृष्टिकोण मइस्वोर भारतीय भाषाहरूको केन्द्रीय संस्थाबाट पनि तथ्याङ्क लिइएको छ। त्यसैगरी नेपाल सरकार (२०६३) नेपालको अन्तरिम संविधान काठमाडौँ कानुनी किताब व्यवस्थापन समितिबाट तथ्याङ्क लिइएको हो। नेपालको संविधान (२०७२) काठमाडौँ कानुनी किताब व्यवस्थापन समितिबाट तथ्याङ्क समावेश गरिएको छ। भाषा आयोग (२०७८) सरकारी कामकाजका भाषासम्बन्धी सिफारिसहरूबाट तथ्याङ्क लिइएको छ। त्यसैगरी राष्ट्रिय तथ्याङ्क विभाग (२०७८) राष्ट्रिय जनगणना काठमाडौँबाट तथ्याङ्क समावेश गरिएको छ। यादव एस. (सन् १९९१) नेपालमा भाषा योजना विद्यावारिधि शोध त्रिभुवन विश्वविद्यालय काठमाडौँबाट तथ्याङ्क लिइएको छ। यादव, बाई. पी. (सन् २००७) नेपालमा भाषिक विविधता र भाषा नीतिमा दृष्टिकोण एक कार्यपत्र

अन्तराष्ट्रिय सेमिनार संविधानवाद र नेपालमा भाषिक विविधताबाट तथ्याङ्क लिइएको छ।

भाषाको अवस्था

नेपाल भौगोलिक रूपमा केही सानो मुलुक भए पनि सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र बहुभाषिक राज्य हो। नेपालमा १२४ ओटा भाषाहरू बोलिन्छ (राष्ट्रिय जनगणना, २०७८)। भारोपेली, भोटबर्मेली, आग्नेय, द्रबिडियन, सङ्कटापन्न भाषा कुसुन्डा गरी पाँच भाषा परिवारहरूअन्तर्गत यी भाषाहरू बोलिन्छ। यीबाहेक नेपालमा अरबी मूलका सेमेटिक भाषाहरू पनि बोलिने कुरा पछिल्लो जनगणनाबाट प्राप्त तथ्याङ्कले पुष्टि गरेको छ। अब तपसिलको आधारमा नेपालमा भाषिक अवस्थाको बारेमा चर्चा गरौं।

सङ्घ्याका आधारमा भाषाको अवस्था

भाषाको सङ्घ्याको आधारमा, नेपालको सबैभन्दा

तालिका: १

तपसिलको तालिकाका आधारमा नेपालको सामुदायिक र भाषिक विविधता निम्नअनुसार रहेको छ।

क्र.स.	भाषाको अवस्था संरचना	भाषाको सङ्ख्या	मातृभाषाहरू
१	धेरै समुदायहरू एक भाषा	१०	नेपाली
२	एक समुदाय एक भाषा	५३	लिम्बु, तामाङ, शेर्पा, भुजेल आदि
३	एक समुदाय धेरै भाषाहरू	५	राई किराती भाषाहरू, गुरुङ आदि
४	एक भाषा फरकफरक समुदायहरू	४०	मैथिली, अवधी, भोजपुरी, बज्जिका आदि
५	अपरिचित भाषाहरू	१७	

वक्ता सङ्घ्याको आधारमा भाषाको अवस्था

नेपालमा बोलिने सबैभन्दा ठुलो भाषा परिवार वक्ता सङ्घ्याको आधारमा भने भारोपेली भाषा परिवार हो। यो भाषा परिवारका भाषाहरू १, १७, ५५, ३०० वक्ताहरूले पछिल्लो जनगणनाअनुसार बोल्ने गरेका छन्। त्यसैगरी, वक्ता सङ्घ्याको आधारमा दोस्रो ठुलो वक्ता सङ्घ्या भएको भाषा परिवार भनेको भोटबर्मेली भाषा परिवार हो। यो भाषा परिवारअन्तर्गत ४५, ८६,

ठुलो भाषा परिवार भनेको भोटबर्मेली भाषा परिवार हो। नेपालमा भोटबर्मेली भाषा परिवारअन्तर्गत ७१ भाषाहरू बोलिन्छ। त्यसैगरी भाषा सङ्घ्याका आधारमा दोस्रो ठुलो भाषा परिवार भनेको भारोपेली भाषा परिवारको हो। यो भाषा परिवारअन्तर्गत नेपालमा ४९ भाषाहरू बोलिन्छन्। भाषा सङ्घ्याको आधारमा नै तेस्रो स्थानमा रहेको भाषा परिवार भनेको आग्नेय भाषा परिवार हो। यो भाषा परिवारअन्तर्गत मात्र दुई भाषाहरू बोलिन्छन्। भाषा सङ्घ्याका आधारमा चौथो स्थानको भाषा भनेको द्रबिडियन भाषा परिवार हो। यो भाषा परिवारअन्तर्गत पनि एक भाषा मात्र बोलिन्छ। योबाहेक, नेपालमा मात्र बोलिने सङ्कटापन्न भाषा भनेको कुसुन्डा भाषा हो। कुसुन्डा एकाङ्की भाषा परिवारअन्तर्गत पर्छ। संविधानतः बहुलवादी भाषिक विचारधारा अँगालेको नेपालमा अरबी मूलको सेमेटिक भाषाहरू पनि बोलिन्छ। मूलतः नेपाली भाषा आधारित साङ्केतिक भाषा पनि नेपालमा प्रयोग गरिन्छ।

(स्रोत: गौतम, सन् २०२१) ५३८, वक्ता सङ्घ्याले बोल्दछन्। त्यसैगरी, तेस्रो स्थानमा आग्नेय भाषा परिवारका भाषाहरू बोलिन्छ। जसमा ५५,०९६ भाषाका वक्ताहरू रहेका छन्। चौथो स्थानमा द्रबिडियन भाषा परिवारको ३३, ६५१ वक्तासहित रहेको छ। पाँचौँ स्थानमा सङ्कटापन्न भाषा परिवार कुसुन्डा भाषा हो। यो भाषाको २८ वक्ताहरू रहेका छन्।

समाज अन्वेषण (वर्ष-२, अङ्क-१, पूर्णाङ्क-३, २०८१ वैशाख-असोज)/१७१

तलिका: २

वक्ता सङ्ख्याको आधारमा नेपालको भाषिक परिवारको जनसङ्ख्या निम्न अनुसार रहेको छ ।

क्र. स.	भाषा परिवारको नाम	भाषाको सङ्ख्या	वक्ताको सङ्ख्या	प्रतिशत
१	भरोपेली	४९	१, १७, ५५, ३००	८२.११
२	भोट-बर्मेली	५३	४५, ८६, ५३८	१७.३१
३	अग्नेय	२	५५, ०९६	०.१८
४	द्रबिडियन	१	३३, ६५१	०.१३
५	कुसुन्डा	१	२८	०.००
६	अन्य		२१००	०.०७
७	अपरिचित भाषाहरू	१७	४७,११८	०.१९
	जम्मा	१२४	२, ९४, ६४, ५०४	१००

(स्रोत: यादव र जनगणना, २०७८) ।

भाषाको संवैधानिक प्रावधानहरू

यस लेखको यो खण्डमा नेपालको विगतका विभिन्न संविधानमा भाषासम्बन्धी भएका प्रावधानहरूका बारेमा चर्चा गरिने छ। जसले एकीकृत बहुभाषा योजना निर्माण गर्न सहयोग गर्छ भन्ने हो। जसमा नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१७, नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७, नेपालको आन्तरिक संविधान २०६३ र सङ्घीय नेपालको संविधान २०७२ मा भएका भाषासम्बन्धी प्रावधानहरूको चर्चा निम्न रूपमा गरिने छ।

नेपालको संविधान २०१९ मा

भाषासम्बन्धी व्यवस्था

पञ्चायती संविधानले भाषिक आत्मसातीकरणको विचारधारा अँगालेको थियो। महेन्द्र राजाको प्रत्यक्ष शासन रहेको यो व्यवस्थामा नेपाली भाषालाई मात्र प्राथमिकतामा राखी भाषानीति बनाइएको थियो। जबकि, मुलुकमा बोलिने अन्य भाषाहरूलाई दबाएर नेपाली भाषालाई मात्र सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा अगाडि बढाउनु नै पञ्चायती संविधानको धर्म हो, सार हो। नेपाली भाषालाई प्राथमिकतामा राखेर

अन्य भाषाहरूलाई दबाउने नीति वास्तवमा भाषाविज्ञान-अन्तर्गतको आत्मसातीकरण विचारधारा पनि हो। पञ्चायती व्यवस्थाले एक भाषा, एक भेष र एक देशको नारा अँगालेको थियो। एक भाषा भनेको नेपाली, एक भेष भनेको दौरा र सुरुवाल र एक देश भनेको देश नेपाल भन्ने कुरा प्राथमिकता राखेको थियो। त्यसैले नेपाली भाषा सरकारी कामकाजको भाषा र शिक्षाको माध्यम भाषा हुने तर त्यसको ठिक विपरीत नेपालमा बोलिने अन्य भाषाहरूले सरकारी कामकाजको भाषा र शिक्षाको माध्यम भाषाको रूपमा मौका नपाउने अवस्था संविधानतः थियो। नयाँ पुस्तामा आधारभूत शिक्षाबाट नै नेपाली भाषा माध्यम भाषा बनाएर पढाइयो भने अन्य भाषाहरू आफैँ हराएर जाने छन्। महान् राष्ट्र र एकता विस्तारका लागि खेलमैदान र बालबालिकाबाटै स्थानीय भाषिका, मातृभाषाहरू नासिदिनुपर्छ भन्ने कुरा (नेपालको संविधान २०१९ र राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोग, २०११) मा उल्लेख गरिएको छ।

समाज अन्वेषण (वर्ष-२, अङ्क-१, पूर्णाङ्क-३, २०८१ वैशाख-असोज)/१७२

त्यसैले भाषाको प्रावधानको सन्दर्भमा पञ्चायती संविधान धेरै नै एकाङ्की, असहिष्णु, एकल भाषावादी भएको पाइन्छ। यो प्रावधान विरुद्ध नेपाली जनताले विद्रोह गरे। त्यही विद्रोहको जगमा २०४७ संविधान बनेको थियो।

नेपालको संविधान २०४७ मा भाषासम्बन्धी व्यवस्था

यो संविधानले चाहिँ भाषासम्बन्धी बहुलवादी भाषावैज्ञानिक विचारधारा अँगालेको पाइन्छ। जसमा पञ्चायती संविधानले जस्तो एक भाषा नेपालीलाई मात्र प्राथमिकतामा नराखी नेपालमा बोलिने सबै भाषाको संरक्षण, सम्बर्धन र विकास गर्ने, एकलवादी या आत्मसातीकरण भाषावैज्ञानिक विचारधारालाई फाली प्रजातन्त्रको जगमा बहुलवादी भाषावैज्ञानिक विचारधारा पाइन्छ। २०४७ को संविधानमा निम्न किसिमका भाषिक प्रावधानहरू रहेका थिए।

देवनागरी लिपिमा लेखिएको नेपाली भाषा राष्ट्र भाषा हुने छ। नेपाली भाषा सरकारी कामकाजको भाषा हुने छ (भाग १, धारा ६.१)। नेपालको विभिन्न भागहरूमा मातृभाषाको रूपमा बोलिने सबै भाषाहरू राष्ट्रिय भाषा हुने छ (भाग १, धारा ६.२)। यो संविधानको यस्तो प्रावधान पनि थियो जुन पञ्चायती संविधानमार्फत पञ्चायती व्यवस्थामा कल्पना गर्न पनि सकिँदैनथ्यो। सबै मातृभाषाहरू प्राथमिक तहसम्मका लागि शिक्षाको माध्यम भाषा बन्ने छन् (भाग १, धारा १८)। त्यति मात्र होइन, नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले निम्न भाषासम्बन्धी प्रावधानहरूको पनि सुनिश्चित गरेको थियो।

जसमा भाषा, संस्कृति संरक्षण गर्नका लागि मौलिक अधिकारको रूपमा व्यवस्था गरेको छ (भाग १, धारा २६)। भाषाको प्रावधानको सन्दर्भमा पञ्चायती

संविधानभन्दा उदार, सहिष्णु, बहुभाषावादी नेपालको संविधान २०४७ भएको पाइन्छ। जसले एकलवादी या आत्मसातीकरण भाषावैज्ञानिक विचारधारालाई फाली प्रजातन्त्रको जगमा बहुलवादी या बहुभाषावादी भाषावैज्ञानिक विचारधारा अँगालेको थियो। जसले नेपालमा बोलिने सबै भाषाभाषीहरूलाई राष्ट्रिय भाषाको रूपमा मान्यता पहिलो पल्ट दिएको थियो। मातृभाषा शिक्षा प्राथमिक तहसम्म दिने संवैधानिक प्रावधान दिएको थियो भने सबै नेपालीले आफ्नो भाषासंस्कृतिलाई संरक्षण गर्न मौलिक अधिकारको रूपमा सुनिश्चता दिएको थियो। यसले पनि एकीकृत बहुभाषा योजना निर्माणको जग तयार गरेको छ; जुन तयार भएको जग नयाँ र सम्मृद्ध नेपाल निर्माणका लागि आवश्यक आधार बन्ने छ भन्ने हो।

अन्तरिम संविधान २०६३ मा भाषासम्बन्धी व्यवस्था

नेपालमा लागु भएका संविधानहरू मध्येको तेस्रो संविधान अर्थात् पञ्चायती संविधान र प्रजातान्त्रिक संविधान पछि अर्को महत्त्वपूर्ण संविधान अन्तरिम संविधान २०६३ हो। २०४७ संविधानभन्दा रहेक हिसाबले यो संविधान अग्रगामी छ। भाषाको प्रावधानको सन्दर्भमा स्वाभाविक रूपमा प्रभावकारी हुने नै भयो। बहुलवादी भाषावैज्ञानिक विचारधारा अँगालेको यो संविधानले तपसिल बमोजिम भाषिक प्रावधानहरू व्यवस्था गरेको छ-

१. नेपालमा मातृभाषाको रूपमा बोलिने सबै भाषाहरू नेपालका राष्ट्र भाषाहरू हुने छन्।
२. देवनागरी लिपिका लेखिएको नेपाली भाषा सरकारी कामकाजको भाषा हुने छ।
३. दोस्रो बुँदामा जे लेखिएको भए तापनि स्थानीय तह र कार्यालयमा मातृभाषा प्रयोग गर्न कुनै बाधा-

अवरोध सोच्न सकिने छैन । राज्यले नै सरकारी कामकाजको लागि आवश्यक पन्यो भने भाषाहरूको उल्था गर्ने छ (अन्तरिम संविधान, २०६३) ।

त्यसैगरी शिक्षा र सांस्कृतिक अधिकारका लागि अन्तरिम संविधानले निम्न किसिमको व्यवस्था गरेको छ—

१. प्रत्येक समुदायले प्राथमिक तहसम्म मातृभाषामा कानुनअनुसार शिक्षा लिन पाउने अधिकार छ ।
२. नेपालभित्र बसोबास गर्ने सबै समुदायले संविधान-सम्मत रूपमा आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति सभ्यता र सम्पत्तिको संरक्षण, सम्बर्धन गर्न पाउने छ (अन्तरिम संविधान, २०६३) ।

भाषाको सन्दर्भमा यो संविधान २०४७ सालको प्रजातान्त्रिक संविधानभन्दा पनि उदार, सहिष्णु संविधान भएको पाइन्छ । अन्तरिम संविधानले पनि बहुलवादी या बहुभाषावादी भाषावैज्ञानिक विचारधारा अँगालेको थियो । जसले नेपालमा बोलिने सबै भाषाभाषीहरूलाई राष्ट्रभाषाको रूपमा मान्यता दियो । मातृभाषा शिक्षा प्राथमिक तहसम्म दिने संवैधानिक प्रावधान दिएको छ भने सबै नेपालीलाई आफ्नो भाषा, संस्कृतिलाई संरक्षण गर्ने मौलिक अधिकारको सुनिश्चितता पनि दिएको छ ।

सङ्घीय संविधान २०७२ मा भाषासम्बन्धी अवस्था

२०७२ को संविधान सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको संविधान हो । यो चौथो संविधान हो । यो संविधानले पनि बहुलवादी अथवा बहुभाषावादी भाषावैज्ञानिक विचारधारा अँगालेको छ । २०७२ सालको नेपालको सङ्घीय संविधानले निम्न प्रकारको भाषिक व्यवस्था गरेको छ—

क. राष्ट्रको भाषाको रूपमा- नेपालमा मातृभाषाको

रूपमा बोलिने सबै भाषाहरू नेपालको राष्ट्र भाषाहरू हुन् (भाग १, धारा ६) ।

ख. सरकारी कामकाजको भाषा- देवनागरिक लिपिमा लेखिएको नेपाली भाषा सरकारी कामकाजको भाषा हुने छ ।

ग. राज्यले राज्यको कानुनअनुसार दुई या सोभन्दा बढी बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने भाषाहरूलाई प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा निर्धारण गर्ने छ । ती भाषाहरू नेपाली भाषासहित प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषा हुने छ ।

घ. भाषासम्बन्धी अन्य कामहरू भाषा आयोगको सिफारिसमा नेपाल सरकारले गर्ने छ (भाग १, धारा ७) ।

त्यसैगरी वर्तमान संविधानले शिक्षा र सांस्कृतिक अधिकारका लागि संविधानमा तपसिलमा उल्लेख भएअनुसारको व्यवस्था गरेको छ—

हरेक समुदायले प्राथमिक तहसम्म मातृभाषामा कानुनअनुसार शिक्षा लिन पाउने छ (भाग ३२) ।

त्यसैले भाषाको प्रावधानको सन्दर्भमा विगतका संविधानहरूभन्दा उदार, सहिष्णु, सन्तुलित संविधान २०७२ को संविधान छ भन्न सहज रूपमा सकिन्छ । फेरि यो संविधान संविधानसभाले बनाएको भएर पनि विगतका संविधानभन्दा उदार, सन्तुलित, अग्रगामी संविधान हुनु स्वाभाविक छ । यो संविधानले पनि बहुलवादी भाषावैज्ञानिक विचारधारा अँगालेको छ । जसले नेपालमा बोलिने सबै भाषाभाषीहरूलाई राष्ट्रभाषाको रूपमा मान्यता दिएको छ । प्रदेशको बाह्रओटा भाषाहरू पनि सरकारी कामकाजको भाषा हुने भनेर व्यवस्था गरेको छ । प्राथमिक तहसम्म मातृभाषामा शिक्षा दिने संवैधानिक प्रावधान दिएको छ भने सबै नेपालीले आफ्नो भाषा, संस्कृति, सभ्यता र सम्पदालाई संरक्षण र सम्बर्धन गर्ने मौलिक अधिकारको सुनिश्चितता

संविधानले गरेको छ । त्यसैले यो संविधानले ठोस रूपमा एकीकृत बहुभाषी योजना निर्माणको आधार तयार गरेको छ ।

नयाँ शासन प्रणाली

नेपाल सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्था भएको देश हो (नेपालको संविधान, २०७२) । नेपालको तीन स्तरको प्रशासन व्यवस्था- अन्तर्गत ७६१ ओटा प्रशासनहरू रहेका छन् । जसमा एक सङ्घीय(केन्द्रीय) प्रशासन, सात प्रदेशका सात प्रशासनहरू रहेका छन् भने ७५३ ओटा स्थानीय प्रशासनमा सोही सङ्ख्यामा नै प्रशासन रहेका छन् । यही ७६१ प्रशासनको आधारमा एक सङ्घीय सरकार, सात प्रदेश सरकार र ७५३ स्थानीय सरकारहरू गरी जम्मा ७६१ सरकारहरू नै रहेका छन् । यही प्रशासनकै आधारमा भाषाको नीति र योजना बनाउनुपर्ने हुनाले नै प्रशासनका बारेमा चर्चा गर्नु यहाँ अनिवार्य ठानिएको हो । तीन स्तरका प्रशासन, तिनले गरेका भाषिक नीति, योजना, भाषिक काम, प्रयासहरू निम्नअनुसार रहेका छन् ।

सङ्घीय प्रशासन

सङ्घीय प्रशासनलाई केन्द्रीय प्रशासन पनि भनिन्छ । सङ्घीय मुलुक नेपालको एक मात्र प्रधान प्रशासन हो । यसको पनि तीनोटा मुख्य क्षेत्र रहेका हुन्छन् । जसमा कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिका तीन मुख्य क्षेत्रहरू हुन् । तीन क्षेत्रहरूमा नेपाली भाषालाई मात्र सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा प्रयोग गरिँदै आएको छ । अहिलेसम्म आवश्यक भएको खण्डमा अन्तर्राष्ट्रिय जगत्सम्म विचार आदानप्रदान गर्नुपर्ने भन्ने अङ्ग्रेजी प्रयोग गरिन्छ । नेपालीबाहेकका नेपालमा बोलिने अन्य भाषाहरूलाई भने केन्द्रीय या सङ्घीय प्रशासनमा प्रयोगमा ल्याउन कुनै

पहल गरिएको छैन । तर देश सङ्घीय शासन प्रणालीमा गइसकेको अवस्थामा नेपाली बाहेका अरू भाषाहरू मैथिली, नेपालभाषा, लिम्बु, तामाङ, मगर, गुरुङ, अवधी भोजपुरी, थारु आदिलाई पनि सङ्घको सरकारी कामकाज भाषाका रूपमा जरुरी ठानेर समेट्नुपर्छ । त्यसो भयो भने मात्र अहिलेको सङ्घीय शासन प्रणालीले सार्थकता पाउँछ; जस कारण, प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा या ठोस रूपमा एकीकृत बहुभाषा योजना निर्माणको आधार या जग सृजना हुन्छ ।

प्रदेश प्रशासन

प्रदेश प्रशासनलाई प्रान्तीय प्रशासन पनि भनिन्छ । मुलुकमा सङ्घीयता लागु भए पश्चात यस किसिमका सात प्रदेश या प्रान्तीय प्रशासनहरू निर्माण भएका हुन् । प्रदेश या प्रान्तीय प्रशासनको पनि तीन मुख्य क्षेत्रहरू रहेका छन् । जसमा कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिका तीन मुख्य क्षेत्रहरू हुन् । ती क्षेत्रहरूमा अहिलेसम्म नेपालीलाई मात्र सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा प्रयोग गरिँदै आएको छ । तर १२ भाषाहरूलाई प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा सिफारिस गरिएको छ (भाषा आयोग, २०७८) । यो कदमले प्रदेश प्रशासनमा या प्रदेशको कार्यपालिका, न्यायपालिका र व्यवस्थापिकामा ती सिफारिस गरेका भाषाहरूलाई कार्यान्वयन लैजाने कामहरू विस्तारै सुचारु हुँदैछ । यो नेपालको भाषिक इतिहासमा एक महत्त्वपूर्ण काम हो । यसअन्तर्गत प्रदेश नं. १ मा लिम्बु र मैथिली भाषालाई, मधेश प्रदेशमा मैथिली, भोजपुरी र अवधी भाषालाई, बागमतीमा नेपालभाषा (नेवार) र तामाङ भाषालाई, गण्डकीमा गुरुङ, मगर, भोजपुरी भाषालाई, लुम्बिनी प्रदेशमा थारु र मगर भाषालाई, कर्णालीमा मगर भाषालाई र सुदूरपश्चिम प्रदेशमा रानाथारु र डोट्याली भाषालाई प्रदेशको सरकारी

कामकाजको भाषाको रूपमा भाषा आयोगले सिफारिस गरेको छ । यो कामले पनि प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा मुलुकमा ठोस रूपमा एकीकृत बहुभाषा योजना निर्माणको आधार तयार गर्न जग निर्माण गरेको छ ।

स्थानीय प्रशासन

स्थानीय प्रशासनलाई जनताको आमनेसामनेको प्रशासन पनि भनिन्छ । किनकि स्थानीय प्रशासनले जनताको आमनेसामने भएर सेवा दिन्छ । यो सङ्घीय र प्रदेश सरकार जस्तो केही टाढाको सरकार होइन । मुलुकमा स्थानीय प्रशासनका महानगर, उपमहानगर, नगरपालिका र गाउँपालिका गरी चार प्रकारका ७५३ प्रशासनहरू रहेका छन् । ती स्थानीय प्रशासनहरूको पनि अरू सङ्घीय र प्रदेश प्रशासनको जस्तै तीन मुख्य क्षेत्रहरू रहेका छन् । जसका पनि कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिका तीन मुख्य क्षेत्रहरू रहेका छन् । ती क्षेत्रहरूमा विगतदेखि नै नेपाली भाषा मात्र सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा प्रयोग गरिँदै आएको छ । त्यसैगरी १२ भाषाहरूलाई प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा सिफारिस गरिएकाले सात प्रदेशहरूमा कार्यान्वयनमा लाने काम भइरहेको छ भने स्थानीय तहका लागि बहुसङ्ख्यकले बोल्ने दुई या सोभन्दा धेरै भाषालाई स्थानीय तहको सरकारी कामकाजको भाषा बनाउँने संवैधानिक व्यवस्था बमोजिम काम अगाडि बढेको छ । अवस्थी, टुरिन र यादव (सन् २०२३) काठमाडौँ महानगरपालिका, ललितपुर उपमहानगरपालिका र भक्तपुर उपमहानगरपालिकाले नेपालभाषा (नेवार) भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा कार्यान्वयनमा लैजाने निर्णय गरेर कार्यान्वयनमा लगीरहेको छ । त्यसैगरी दाङ जिल्लाको घोराही नगरपालिकाले थारू भाषालाई स्थानीय सरकारको कामकाजको भाषाको

रूपमा कार्यान्वयन गर्ने निर्णय गरेर कार्यान्वयनमा लगेको छ । इलाम जिल्लाको माङ्सेबुङ गाउँपालिका वाड नं. ५ ले लिम्बु भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा कार्यान्वयन गरिरहेको छ । यी र यस्ता स्थानीय सरकारका सरकारी कामकाज भाषाहरू निर्णय गर्ने, लागु गर्ने काम स्थानीय तहमा धमाधम भइरहेको छ, बढिरहेको छ । त्यसैले यी र यस्ता कामहरूले प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा मुलुकमा ठोस रूपमा एकीकृत बहुभाषा योजना निर्माणको आधार सृजना गरेको छ ।

एकीकृत बहुभाषा योजनाको आवश्यकता छ कि छैन ?

यतिखेर नेपालमा बहुभाषा योजना छ कि छैन भनेर बहस चलेको छ । एकथरी भाषाविद्हरूले बहुभाषा योजना छ भनेर तर्क गरेका छन् भने, अर्काथरी भाषाविद्हरूको राय नेपालमा बहुभाषा योजना बनेको छैन भन्ने रहेको छ ।

नेपालको पछिल्लो संविधानमा भाषासम्बन्धी पर्याप्त व्यवस्था छ । नेपालका विगतका संविधानहरू र अहिलेको पछिल्लो संविधानमा भाषासम्बन्धी पर्याप्त प्रावधानहरू भएकाले नेपालमा बहुभाषा योजना रहेको बताउँदै भाषाविद्हरूले यी प्रावधानहरू कार्यान्वयनमा भने कठिनाई भइरहेको बताएका छन् । बहुभाषा योजना छ भनेर तर्क गर्नेहरूमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय (त्रिवि) पनि हो । भाषाविद् तथा शिक्षा विभागका उप-प्राध्यापक डा. प्रेम पौडेल भन्छन्- 'संविधानले नै नेपाल बहुभाषिक मुलुक भनेको छ र संविधानमा भाषासम्बन्धी पर्याप्त प्रावधान व्यवस्था गरेका आधारमा नेपालमा बहुभाषा योजना रहेको छ ।' उनीलगायत केही भाषाविद्हरू संविधानमा भएका प्रावधान, भाषा आयोगले गरेका सिफारिस आदिका आधारमा नेपालमा बहुभाषा योजना या नीति रहेको बताउँछन् ।

यसको ठिक विपरीत नेपालमा ठोस रूपमा एकीकृत बहुभाषा योजना नबनेको अर्काथरी भाषाविद्हरूको राय छ। जसमा भाषा आयोगका सदस्यसमेत रहिसकेका वरिष्ठ भाषाविद् अमृत योजन तामाङले बताएअनुसार 'संविधानले बहुभाषा योजना स्वीकार गरेर भाषासँग सम्बन्धित प्रावधान संविधानमा प्रयाप्त व्यवस्था गरे पनि नेपालमा ठोस रूपमाराष्ट्रिय बहुभाषा भाषा योजना छैन।' त्यसैगरी त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभागमा कार्यरत भाषाविद् उप-प्राध्यपक डा. भीमलाल गौतमले पनि स्वतन्त्र रूपमा व्यक्ति र संस्थाहरूले नेपालमा बहुभाषा योजनाका बारेमा अध्ययन गरेता पनि राज्यबाट बहुभाषा योजना अध्ययन गरेको या बहुभाषा योजना र नीति नबनाएको बताएका छन्। सोही विभागमा कार्यरत उप-प्राध्यापक डा. तरामणी राईले पनि संविधानमा भएका प्रावधानका आधारमा भाषा आयोगका सिफारिसहरूमा नेपालमा बहुभाषा योजना छ भन्न नमिल्ने बताउनुहुन्छ। त्यसैले वरिष्ठ भाषाविद् योजन, भाषाविद् डा. गौतम र डा. राईले नेपालमा बहुभाषा योजना छैन, बहुभाषा योजना बनाइनु आवश्यक छ भन्ने राय दिएका छन्।

स्तम्भकारले नेपालमा ठोस रूपमा एकीकृत बहुभाषा योजना नभएको र त्यसको आवश्यकता छ भनेर भाषाविद्हरूले अघि सारेका रायलाई नै आफूले पनि अघि सारेका छन्। त्यसैले नेपालमा ठोस रूपमा एकीकृत बहुभाषा योजना छैन र यसको निर्माणको आवश्यकता रहेको स्तम्भकारको निष्कर्ष रहेको छ।

निष्कर्ष

बहुभाषिक सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- अधिकारी, एज. आर. (२०८०). 'भाषामा मानकीकरणको अवधारणा: मातृभाषाको सन्दर्भ र कार्यान्वयनको पक्ष'. काठमाडौं : भाषा आयोग।
- अवस्थी, एल. डी., टुरिन, एम. र यादव वाई. पि. (सन् २०२३). 'नेपालमा भाषिक मानव अधिकारको जानकारी र कार्यान्वयनको चुनौती'. भाषिक मानव अधिकारको हाते किताब।
- गौतम, बि.एल. (सन् २०२१). *नेपालमा भाषा योजना र नीति : एक मूल्याङ्कन*. रिसर्जगेट।

समाज अन्वेषण (वर्ष-२, अङ्क-१, पूर्णाङ्क-३, २०८१ वैशाख-असोज)/१७७

मुलुक नेपालमा, पाँच भाषा परिवार भरोपेली, भोट-बर्मेली, आग्नेय, द्रबिडियन, सङ्कटापत्र भाषा कुसन्डा-अन्तर्गतका १२४ भाषाहरू बोलिन्छ। संविधानतः मातृभाषाहरू मुलुकका राष्ट्र भाषाहरू हुन्। तथापि देवनागरी लिपिमा लेखिने नेपाली सरकारी कामकाजको भाषा हो। राज्यको कानूनअनुसार दुई या सोभन्दा बढी बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने भाषाहरू प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषा हो। भाषासम्बन्धी अन्य कामहरू भाषा आयोगको सिफारिसमा सङ्घीय सरकारले गर्छ। १२ भाषाहरूलाई प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा सिफारिस गरिएको छ। स्थानीय तहका लागि बहुसङ्ख्यकले बोल्ने दुई या सोभन्दा बढी भाषाहरूलाई स्थानीय तहको सरकारी कामकाजको भाषा बनाउने संवैधानिक व्यवस्था छ। अध्ययन र बहसका आधारमा नेपालमा एकीकृत बहुभाषा योजना नभएकाले र यसको आवश्यकता भएको यो लेखको निष्कर्ष छ। यो भाषा योजना निर्माण गरेपछि मात्र नेपालमा बोलिने सम्पूर्ण भाषाहरूको उचित, न्यायिक व्यवस्थित, वृद्धि विकास हुने छ। भाषासम्बन्धी सरोकारवालाले एकीकृत बहुभाषा योजनाको खाँचो र आवश्यकता रहेको औँल्याएका छन्। उनीहरूका अनुसार बहुभाषा योजना निर्माणको लागि दृढइच्छा राखेर काम गरे मात्र पनि नेपालमा बोलिने १२४ भाषाहरूको संरक्षण, सम्बर्धन र विकास सन्तुलित र पूर्वाग्रहरहित रूपमा हुने छ। अनि मात्र भाषिक कोणबाट समृद्ध नेपाल सम्भव हुने छ।

जयराम, डि.बि. र राज्यश्री, के. एस्. (सन् २०००). 'राज्य सरकारी कामकाजको भाषानीति कार्यान्वयन : एक भू-भाषावैज्ञानिक र समाजवैज्ञानिक अध्ययन दृष्टिकोण'. माइस्वोर भारतीय भाषाहरूको केन्द्रीय संस्था ।

नेपाल सरकार (२०६३). *नेपालको अन्तरिम संविधान*. काठमाडौं: कानुनी किताब व्यवस्थापन समिति ।

नेपाल सरकार (२०७२). *नेपालको संविधान*. काठमाडौं : कानुनी किताब व्यवस्थापन समिति ।

भाषा आयोग (२०७८). 'सरकारी कामकाजका भाषासम्बन्धी सिफारिसहरू'. काठमाडौं : भाषा आयोग ।

राष्ट्रिय तथ्याङ्क विभाग (२०७८). *राष्ट्रिय जनगणना प्रतिवेदन*. काठमाडौं: राष्ट्रिय तथ्याङ्क विभाग ।

यादव, एस. (सन् १९९१). 'नेपालमा भाषा योजना'. विद्यावारिधि अप्रकाशित शोधप्रबन्ध. त्रिभुवन विश्वविद्यालय. काठमाडौं. नेपाल ।

यादव, योगेन्द्रप्रसाद (सन् २००७). 'नेपालमा भाषिक विविधता र भाषा नीतिमा दृष्टिकोण'. एक कार्यपत्र अन्तर्राष्ट्रिय सेमिनार संविधानवाद र नेपालमा भाषिक विविधता. मिडिया प्रोजेक्ट र ई.एस. नेपालको सहकार्य ।

श्री ५ को सरकार (२०१९). *नेपाल अधिराज्यको संविधान*. काठमाडौं : कानुनी किताब व्यवस्थापन समिति ।

श्री ५ को सरकार (२०४७). *नेपाल अधिराज्यको संविधान*. काठमाडौं : कानुनी किताब व्यवस्थापन समिति ।